

moslims

christenen

NO. 83

TUSSEN VOOROORDEEL EN BEGRIP

Ten geleide

Van moslim zijde wordt soms BEGRIP verweten dat het blad niet over de islam en moslims in Nederland gaat.

Van christelijke zijde laakt men soms BEGRIP omdat het tegenstellingen tussen christenen en moslims zou verdoezelen en negatieve aspecten in de ontmoeting met moslims onbespreekbaar zou maken.

Het eerste verwijt geldt in ieder geval niet het huidige nummer. Drs. N. Landman, die veel ervaring heeft opgedaan in het werken met en onder Marokkanen in Utrecht, geeft in een samenvatting van zijn doctoraal-scriptie de opvattingen weer van verscheidene individuele moslims en moslimorganisaties in Nederland over christenen. Zo komen moslimse Turken, Marokkanen en Surinamers uit Nederland aan het woord, allen even zo verschillend van opinie in godsdienstzaken als het geval is bij Nederlanders.

Het tweede verwijt van te veel goedkoop begrip van christelijke kant voor moslims en hun godsdienst komt ook in Landman's scriptie ter sprake. Terecht stelt de auteur dat een dergelijke houding onrecht doet aan de gesprekspartner, omdat men hem in zo'n geval niet serieus neemt. De redactie van BEGRIP staat in ieder geval volledig achter de realistische conclusies en aanbevelingen van dit artikel.

Naast *Jezus zien* en de NOVIB landenmap over *Marokko* bespreken we het belangrijke boek van Küng en van Ess over *Christendom en Islam*.

Enkele kleine wijzigingen in "het jasje" van BEGRIP maken dat het blad sneller herkenbaar is en hopelijk ook prettiger te lezen.

Namens de redactie,
P. Reesink.

No. 83 Jan./feb. 1987
Abt. (5 nrs. per jaar) f 16,-
losse nrs. f 4,- incl. porto
giro 4300211 T.N.V.
Cura Migratorum - BEGRIP

BEGRIP
Luybenstraat 17
5211 BR DEN BOSCH
Tel: 073 - 14 51 59

Inleiding.

Veel bezinning van christenen over de islam gaat ofwel terug op studie van de koran en de islamitische traditie, ofwel op ontmoeting met internationaal bekende islamitische denkers. En niet op uitwisseling met moslims in Nederland. Dat is te verklaren: taalbarrières, maatschappelijke positie van moslims hier, etc. Toch zijn zij degenen, met wie de Nederlandse kerken te maken hebben, als ze over dialoog praten. Het leek me daarom de moeite waard gegevens te verzamelen over deze moslims, en hún opvattingen over christenen, om vandaaruit de kerkelijke bezinning te bekijken over de christelijk-islamitische dialoog.

Welke voorstelling van christenen hadden zij toen zij uit Marokko, Turkije of elders naar Nederland kwamen? Is dat beeld gewijzigd tijdens hun verblijf hier? Hoe beoordelen zij de christenen die zij hier tegenkomen, wat vinden zij van de kerken? Ziet men hen als bondgenoten in het overeind houden van religieuze waarden, of als tegenstanders in

een gevecht om meer invloed? Beschouwt men hun geloof als een respectabele zaak, eventueel verwant met de eigen islamitische overtuiging, of kijkt men er met afgrijzen naar... of laat het hen koud? Zijn ze geïnteresseerd in dialoog met de christenen?

Door het behandelen van deze vragen stel ik één van de factoren centraal, die de concrete ontmoeting van christenen en moslims bepalen. Andere factoren (van minstens even groot belang) komen hier niet of slechts zijdelings aan de orde: de sociaal-economische verhoudingen, en de vooroordelen van veel christenen over de islam.

Achtereenvolgens komen aan het woord: Marokkanen, Turken en Surinaamse moslims. Daarna het islamitische blad Qiblah en tenslotte de Ahmadiyya-sekte. De gegevens zijn ontleend aan drie bronnen: enig schriftelijk materiaal (islamitische tijdschriften en brochures van moslim organisaties, alsmede enkele studies van niet-moslims), interviews met een paar vooraanstaande en minder vooraanstaande moslims en tenslotte mijn ervaringen als vrijwilliger in een kerkelijke werkgroep voor en met Marokkanen.

Het onderstaande is een samenvatting van enkele hoofdstukken uit mijn doctoraal-scriptie. Het onderzoek daarvoor is begin 1986 afgesloten. Meer recente gegevens (bijv. de uitzendingen van de Islamitische Omroep Stichting) zijn niet verwerkt.

Vreemdelingen, ver van het islamitisch vaderland: Marokkaanse moslims in Utrecht (1)

De Marokkaanse moslims stel ik het eerst aan de orde, omdat ik met hen het meest te maken heb gehad. Dit is het kader van de werkgroep PNIËL voor Marokkaanse Werknemers, een werkgroep die verbonden is met de (gereformeerde) Pniëlkerk in Utrecht. Deze groep probeert contacten te leggen met Marokkanen in de wijk Lombok en met raad en daad naast hen te staan, o.a. door ze taallessen te geven, wegwijst te maken in de ambtelijke molens, en door sociale activiteiten te organiseren. Er is in de loop der jaren een redelijk vaste groep Marokkanen

ontstaan, die regelmatig meedoet aan de activiteiten, een groep die ik op 100 schat.

Zelf heb ik voornamelijk te maken met de mannen en jongens onder hen. Ik laat nu fragmenten volgen uit een interview met Abdullah, een Marokkaan van tegen de 40, die geen blad voor de mond neemt. Daarna komt de vraag aan de orde, in hoeverre zijn woorden representatief zijn.

a. Abdullah.

Abdullah is geboren in 1946 of 1947 in een dorpje in het Rifgebergte, waar een groot deel van zijn landgenoten in Utrecht vandaan komt. In zijn geboortestreek heeft hij maar liefst 10 jaar op de Koranschool gezeten. Hij citeert dan ook tijdens ons gesprek veelvuldig en breedvoerig de Koran. Abdullah kende indertijd christenen: Spaanse katholieken in de stad Nador. Contact met hen werd hem evenwel door zijn ouders verboden.

Wat leerde hij in de Koranschool over christenen?

Abdullah antwoordt met Koran Soera 109, waarvan de vertaling luidt:

O, gij ongelovigen,
Niet dien ik wat gij dient.
En niet zult gij dienen wat ik dien.
En niet zal ik dienen wat gij ge-
diend hebt.
En niet zult gij dienen wat ik dien,
Aan u uw godsdienst en aan mij mijn godsdienst.

Als verklaring voegt hij eraan toe, hoe de moslims van hun kant alle profeten erkennen en hun boodschap naleven, "maar de christenen willen dat niet. Die zeggen: God bestaat niet, Mohammed bestaat niet, of althans, laat God maar kletsen met zijn Koran, maar ik doe het niet"!

Abdullah heeft geen hekel aan christenen. Integendeel: enkele malen herhaalt hij dat christenen goede mensen zijn, soms aardiger dan moslims. Ook wil hij geen onderscheid maken tussen groepen mensen. Alle mensen zijn gelijk, hebben dezelfde vader en moeder: Adam en Eva. Deze gelijkheid betekent ook: wat voor de ene mens verplicht of verboden is, geldt ook voor de ander.

"Het probleem is alleen", aldus Ab-

dullah, "dat christenen dat niet willen. Bijvoorbeeld: vasten. Christenen doen dat niet. Of: 2½% van je inkomen aan de armen geven. Christenen willen dat niet. Bedevaart naar Mekka; de islamitische geloofsbelijdenis. Christenen zeggen: smoesjes! politiek! dat doen wij niet!" Kortom, wat Abdullah geleerd heeft te onderhouden, verschilt hemelsbreed van de praktijken van de christenen. De houding van de moslim tegenover die praktijken dient zeer tolerant te zijn: laat je (ongelovige) buurman zijn gang gaan, en wees vriendelijk voor hem.

Over de bijbel is Abdullah kort en duidelijk. "De bijbel hebben ze vertaald uit de Koran, maar niet 100%. Iemand heeft me eens dagenlang uit de Bijbel voorgelezen. En ik in mijn Koran kijken. Nou: het klopt niet!!"

De toekomst van islamitische kinderen in Nederland ziet Abdullah somber in. Hij ziet überhaupt geen toekomst voor de islam in Europa: "Over tien jaar zijn de oudere Marokkanen terug in Marokko en de jongeren zijn geen moslim meer". "Als een moslim tien jaar in Europa is, zie ik er héél weinig meer van. Als hij twintig jaar in Europa leeft en ziet hoe ze daar leven - auto, kleurentelevisie, spaargeld - nou, dan vergeet hij zijn eigen geloof en dan gaat hij precies

doen wat die andere mensen doen. En alles valt weg!"

Hoewel de hierboven geventileerde opvattingen niet zonder meer die van "de" Marokkanen zijn, vallen er uit dit gesprek wel enkele algemene lijnen te trekken.

b. Vereenzelviging Nederland - Christendom.

Zo maken vele Marokkanen net als Abdullah maar weinig onderscheid tussen christenen en andere Nederlanders, en tussen kerk en samenleving. Ze zijn hier in een christelijk land komen werken en wonen en alle indrukken die ze opdoen zijn automatisch indrukken van het christendom. De vereenzelviging van de Nederlandse samenleving met het christendom betekent, dat hun beeld van de christenen mede wordt bepaald door elk contact met een willekeurige Nederlander, door de beelden van de televisie (van VPRO tot EO), door ervaringen van discriminatie op straat of in de winkel, door het luxueuze leefpatroon van de westerse samenleving, en niet te vergeten door de Jehova Getuigen aan de deur. Eigenlijk hebben deze Marokkanen geen beeld van de christenen als afzonderlijke groep, omdat ze hen niet als zodanig kennen. Ze hebben slechts een beeld van de Nederlandse "christelijke" samenleving. Een gesprek met een atheïstische collega kan aanleiding geven tot de constatering: veel van die christenen geloven niet eens in het bestaan van God!

c. Negatieve beoordeling Nederland.

Van het religieus en moreel gehalte van deze samenleving heeft men niet zo'n hoge dunk. Regelmatig word ik door Marokkaanse vrienden gewezen - met onbegrip en afgrijzen - op de ongelovigheid van veel Nederlanders. Het bestaan van de Schepper is immers zo vanzelfsprekend voor hen! "Waar komt dan de regen vandaan?" "Bedenk eens hoe ingewikkeld alleen al je oog in elkaar zit!" Nee, ze vinden die botte ontkenning van Gods bestaan onbegrijpelijk. Maar daarnaast ook afkeurenswaardig. Want zij bezien deze god-loosheid vooral onder het praktische gezichtspunt: zonder God of gebod leven. Eten, drinken, egoïsme, dat kenmerkt voor hen de "gods-

dienst" van de Nederlanders.

Andere punten die men nogal eens naar voren brengt, zijn de vrije sexuele moraal en het geringe respect voor gezag, zowel dat van de ouders als dat van de overheid.

Tenslotte, last but not least, wordt door vele Marokkanen deze christelijke maatschappij als intolerant tegenover buitenlanders en als islam-onvriendelijk ervaren. Daartegenover stelt men vaak de joden en christenen in Marokko, die alle vrijheid krijgen om hun godsdienst uit te oefenen en beschermd worden door koning Hassan zelf.

d. Christelijk geloof.

Beoordelingen van het christelijk geloof stammen vaak meer uit de religieuze opvoeding dan uit eigen waarnemingen in Nederland. Uitgangspunt bij de beoordeling is de onwrikbare zekerheid, dat de islam de ware religie is. De eerbied van moslims voor de Koran is bekend, en de Marokkanen vormen daarop geen uitzondering, al kennen de meesten slechts enkele korte soera's uit het hoofd.

Hoe vanuit dit uitgangspunt andere religies worden beoordeeld, kan variëren van radikale veroordeling van de "ongelovigen" tot waardering van bepaalde groepen. De geïnterviewde Abdullah vertegenwoordigt hier een radikale positie. Volgens hem is iedere niet-moslim goddeloos. Maar soms hoor je opmerkingen die op een minder afwijzende beoordeling van andersgelovigen duiden. Zo benadrukt men nogal eens, dat christenen en moslims in dezelfde God geloven. Voor christenen is dat soms een vraag, maar ik heb nog nooit een Marokkaan ontmoet die daar een probleem van maakte.

Een proselytisch trekje kan vele Marokkanen niet worden ontzegd. Sommigen waarschuwen je voor het laatste oordeel en schilderen breedvoerig wat er dan zal gebeuren als je geen moslim bent geweest. Vragen mijnerzijds over hun godsdienst worden vrijwel altijd geïnterpreteerd als stappen in de goede richting, namelijk in de richting van het moslim worden.

e. Sheikh Kishk. (2).

Een figuur die ongetwijfeld vele Marokkanen, vooral jongeren, beïnvloedt in hun denken (o.a. over de christenen), is de Egyptische Sheikh Abdulhamid Kishk, die sinds 1966 grote populariteit geniet. Cassettes met zijn preken zijn verkrijgbaar in Marokkaanse videotheken in Utrecht.

In deze preken wordt niet alleen de westerse cultuur scherp aangevallen als vijand van de islam, maar ook de christenen, die Jezus hebben vergoddelijkt.

Uit de mond van een Marokkaanse jongen, die delen van de cassettes uit zijn hoofd kent, tekende ik het volgende fragment op: "Een zekere Abdullah kreeg in een droom de opdracht van God zich onder het kerkvolk te mengen. Dat deed hij. Toen de bisschop de kerk binnenschreed, merkte hij meteen, dat er een moslim in de kerk was en eiste diens vertrek. Abdullah zei evenwel, dat hij zou blijven tot God had beslist wie gelijk had, de moslims of de christenen. Men kwam overeen elkaar vragen te stellen. Nadat Abdullah 100 ingewikkelde vragen van de bisschop correct had beantwoord, was zijn weder-vraag eenvoudig: wat moet u doen om in het paradijs te komen? Beschaamd zweeg de bisschop. Het enig juiste antwoord durfde hij niet te geven uit angst voor de mensen in de kerk. Maar op aandringen van diezelfde mensen zwichtte hij en sprak: "Er is geen god dan God en Mohammed is zijn profeet". De hele kerk herhaalde deze woorden en werd op die dag moslim".

Ik geef dit verhaal van Kishk niet alleen weer omdat het zo'n aardige anecdote is, maar om te illustreren hoe vele Marokkanen iets over christenen en hun geloof te horen krijgen. Het zijn de preken van Sheikh Kishk, die hun beeld van de christenen bepalen, en veelal niet de ontmoetingen met die christenen zelf!

Al met al verschijnt er noch van de christelijke samenleving, noch van de christelijk godsdienst een erg rooskleurig beeld voor de ogen van de doorsnee Marokkaan.

f. Vriendelijke houding tegenover chris-

telijke omgeving.

Maar ondanks deze nogal negatieve beeldvorming is zijn houding niet onvriendelijk, zelfs tolerant. Veel vanzelfsprekender dan vele christenen doen, aanvaarden Marokkanen, dat ieder zijn eigen religie heeft en dat we elkaar daarin moeten vrij laten.

Ook Abdullah (die van het interview), die toch ieder die maar een centimeter van het rechte (= islamitische) pad afwijkt, als goddeloze ziet, en niet schroomt hem te vertellen dat hij naar de hel gaat, vindt dat ieder in religieus opzicht zijn gang maar moet gaan en zich niet met de godsdienst van een ander dient te bemoeien. Tevens voelt hij zich verplicht een goede relatie te hebben met zijn burens, ze bij hem thuis uit te nodigen, etc.

Bij andere Marokkanen merk ik een spontanere acceptatie van het feit dat je nu eenmaal anders bent. Een voorbeeld daarvan is, dat ze je tijdens de Ramadan overdag iets te eten en drinken kunnen aanbieden, terwijl ze zelf vasten. Dit is een houding van: ik heb mijn religie, jij de jouwe, even goede vrienden. De door Abdullah geciteerde soera van de ongelovigen wordt in dit verband vaker genoemd. Het typeert een opstelling, die noch op confrontatie uit is, noch veel behoefte heeft aan inter-religieuze dialoog.

***Stedelingen en dorpelingen:
moslims uit Turkije***

Van de verschillende nationaliteiten onder de moslims in Nederland vormen de Turken niet alleen de grootste groep, maar ook de best georganiseerde.

a. T.I.C.F.

Het turkse Presidium voor Godsdienstzaken te Ankara stuurt voorgangers naar Nederland (overigens op verzoek van plaatselijke moskee-verenigingen), betaalt hun salarissen en staat garant voor hun opleiding. De Turks--Islamitische Culturele Federatie (T.I.C.F.), de overkoepelende organisatie waarvan 85 plaatselijke verenigingen lid zijn, onderhoudt nauwe betrekkingen met dit Presidium. Verder wijs ik op de in 1982 opgerichte

Islamitische Stichting Nederland, of Hollanda Diyanet Vakfı. De Vakfı, ook ondersteund vanuit het Presidium te Ankara, koopt in hoog tempo gebedsruimten van plaatselijke moskee-verenigingen op, en neemt het beheer ervan op zich.

b. De Suleymanli's:

Een minderheid onder de Turken, verenigd in de Stichting Islamitisch Centrum, die in Utrecht gevestigd is, verzet zich echter tegen elke vorm van overheidscontrole op de godsdienst. Het centrum, waaraan ongeveer 15 lokale groepen zijn verbonden, vertegenwoordigt een conservatieve vorm van de islam, zoals gepredikt door Süleyman Hilmi Tunahan (1888--1959). Volgens hen is de doelstelling van het Presidium, de islamitische religie onder bestuur van de staat te houden.

c. Christendom in Turkse studieboeken: een karikatuur.

Trouwe lezers van Begrip herinneren zich wellicht een artikel van X. Jacob, "Turkse opvattingen over het christendom" (nr. 72 - 1984), een neerslag van zijn studie van recente Turkse boeken, o.a. voor het godsdienstonderwijs. Het resultaat is een uiterst negatief beeld van het christelijk geloof en het christendom, dat onherkenbaar is voor christenen. De thema's die daarbij vooral aan de orde komen, staan ook in de traditionele islamitische polemiek centraal:

1. het evangelie (óf een verval-sing óf helemaal verzonnen).
2. Jezus Christus (afwijzing van lijden en verrijzenis).
3. de drieëenheid (gewoonlijk gepresenteerd als driegodendom of als veelgodendom of als een absurditeit).

Meer algemeen geldt, dat het christendom een vervalste godsdienst is, die weinig of niets te maken heeft met de leer van Jezus Christus. Als boosdoener wordt vaak Paulus aangewezen.

In zijn conclusie constateert Jacob een algemeen gebrek aan objectiviteit, zowel bij polemisten als bij "godsdienstwetenschappers". De Turk die iets over het christendom wil weten, staat niets anders dan deze documentatie ter beschikking. De imam in spe krijgt eveneens deze informa-

tie en meent dan het christendom te kennen.

Nu is het niet zo, dat de gemiddelde Turk hier in Nederland deze boeken heeft gelezen. Wel zijn de in Nederland opererende hoca's (imams) in Turkije opgeleid, en hun kennis van het christendom is afkomstig uit bovengenoemde literatuur. En aangezien zij slechts enkele jaren in Nederland blijven, vaak zonder de Nederlandse taal te leren, treedt er niet veel correctie op door contacten met christenen zelf. Ook het beeld van christenen dat de meeste Turken van huis uit hebben meegekregen, is zeer tendentieus te noemen. "Borrelpraat", volgens de Turkse CNV-man, Talip Demirhan.

d. De openheid van Talip Demirhan.

Demirhan vertelde me hoe hij na zijn komst naar Nederland volkomen anders over christenen is gaan denken. Alleen al zijn positie binnen het CNV is er een bewijs voor dat hij op constructieve wijze wil samenwerken met christenen. Samen met hen wil hij zich inzetten voor een rechtvaardige samenleving. Bewust heeft hij gekozen voor aansluiting bij een christelijke vakbond, met zijn eigen woorden: "... omdat ik me als gelovig mens verwant voel met de gelovige gemeenschap".

Over christenen spreekt hij als "andersgelovige broeders en zusters" en kennismaking met andere godsdiensten vindt hij verrijkend voor zijn eigen geloof. Het gemeenschappelijke tussen de twee religies benadrukt hij keer op keer. In beide religies proberen mensen gehoor te geven aan de opdracht van de gemeenschappelijke God om elkaar lief te hebben en te respecteren. Daarom verzet Demirhan zich krachtig tegen iedere vorm van intolerantie en superioriteitsdenken, dat andersgelovigen afschrijft als heidenen.

Met deze open en waarderende houding tegenover andersgelovigen, christenen dus, gaat een visie op de Islam gepaard, die je liberaal kunt noemen. Daarin staan niet zozeer de religieuze plichten centraal, zoals het vijfmaal bidden per dag en het vasten in de maand Ramadan, maar wel bepaalde

waarden als gerechtigheid, naastenliefde, etc. Hij verzet zich tegen een starre, fundamentalistische interpretatie van de islam en is van mening dat de koran zelf de ruimte geeft om vanuit je eigen inzicht en verantwoordelijkheid te handelen.

Het zou onjuist zijn Talip Demirhan af te schilderen als representatief voor de Turkse moslims in Nederland. In zijn liberale, anti-fundamentalistische visie op de islam vertegenwoordigt hij slechts een deel van de Turkse moslims. Wel kan zijn optreden een bijdrage leveren aan het doorbreken van wederzijdse vooroordelen.

e. Een Turks - Nederlands weekblad.

Ook het weekblad Haber (3) probeert door zijn tweetaligheid een brug te slaan tussen de Turkse gemeenschap en de Nederlandse geïnteresseerde. Het is vooral de stem van regeringsgezinde, gematigde, en hoger opgeleide Turken, die in het blad wordt vertolkt. Extremisten worden scherp veroordeeld en over de Turken van het platteland, die strak aan hun aloude tradities trachten vast te houden, wordt wat neerbuigend geschreven. Aan de nederlandse lezer wordt begrip gevraagd voor de culturele en religieuze behoeften van deze groep binnen het geheel van onze multi-culturele samenleving.

Tegenover christenen wordt een dialogische houding aangenomen. Christenen die respectvol met moslims omgaan, worden serieus genomen en aan het woord gelaten. Anderzijds reageert men verontwaardigd op uitlatingen van christenen, die als beledigend worden ervaren. Daarbij gaat het nogal eens om opmerkingen uit EO-kringen.

f. Turken in Utrecht.

In het boek *Ethnische Groepen en Grenzen* van Hans Vermeulen (4) komen Turkse vrouwen en mannen aan het woord, die vertellen hoe zij de verschillen tussen henzelf en de Nederlanders beleven. Het blijkt, dat de "stedelingen" onder hen in het algemeen contact met Nederlanders op prijs stellen. Zij benadrukken de overeenkomsten meer dan de verschillen. Wel worden zij door discriminatie op hun anders-zijn gewezen. "Plattelanders" ervaren sterker de

culturele en religieuze verschillen. Ouders trachten hun kinderen tegen de kwade invloeden van de Nederlanders te beschermen.

Een bepaalde groep jongeren wordt in het boek "de bekeerden" genoemd. Als zeer serieuze moslims waren zij actief in een Utrechtse moskee. Zij hadden weinig contact met Nederlanders, maar waren wel erg kritisch over de Nederlandse normen en waarden, of liever de "christelijke" normloosheid en losbandigheid, vooral op seksueel terrein.

g. Ontmoeting kerken - moskee.

Ik besluit met een eigen impressie: het contact van de kerken in Utrecht Lombok met de Turkse moskee aldaar. Een eerste ontmoeting bestond uit een bezichtiging van de moskee door een delegatie van de kerken en een gesprek met de imam, via een tolk.

De ontvangst was allervriendelijkst, maar de imam toonde geen belangstelling voor de vraag of christenen en moslims wellicht samen een positieve bijdrage zouden kunnen leveren aan het welzijn van de wijk. Een volgende ontmoeting, tussen deze imam en een aantal pastores, ging niet door omdat de eerste niet op kwam dagen.

Met zijn opvolger verliep het contact soepeler. Na enige tijd bezocht hij met een groep van 40 turkse mannen de

hervormde en katholieke kerk. Velen zagen voor het eerst een kerk van binnen en vroegen honderduit naar alles wat ze om zich heen zagen. Tijdens dit bezoek liepen kritiek en waardering door elkaar: enerzijds waren er vragen (van de imam) naar het nut van vier evangeliën, en een vraag naar de verering van Maria en Jezus. Verder werd er steeds op de luxe uitvoering van de R.K.-kerk gewezen - waar halen jullie de subsidie vandaan? Wij krijgen geen subsidie!

Anderszijds oogstte de hervormde vicaris instemmend geknik met zijn opmerkingen over de centrale plaats van het Boek. Een ook de pastoor kreeg waardering, toen hij uitlegde, dat de brandende kaarsjes betekenden, dat wij steeds kleiner moeten worden en God steeds groter.

Samenvatting van II.

Samenvattend kunnen we onder de Turken in Nederland twee tendenzen bespeuren. Vooral de Turken met een agrarische achtergrond geven de religie een centrale plaats in hun leven. Onverkort houden ze vast aan de traditionele normen en waarden van het Turkse platteland. Men schermt zich af tegen de verderfelijke Nederlandse of christelijke cultuur. De afkeer richt zich vooral op het zedelijke aspect: kleding van vrouwen, gezoen op straat, alcoholgebruik, etc. Leerstellige aspecten lijken een minder grote rol te spelen, maar voorzover men zich daarin verdiept, o.l.v. de Turkse imam, zal dat naar alle waarschijnlijkheid hun beeld van de christenen er niet rooskleuriger op maken.

Toch kunnen sommige religieuze gebruiken van christenen plotseling een spontane waardering oproepen, blijkens het Turkse bezoek aan de kerken in Lombok.

Een andere tendens, die we vooral bij wat hoger opgeleide Turken uit de steden tegenkomen, is dat men zich tot op zekere hoogte aanpast aan de Nederlandse gewoonten, zich wat afzet tegen de dorpse landgenoten, vanwege hun traditionele opvattingen, en genuanceerder op de Nederlandse samenleving reageert. In deze groepen worden religieuze verschillen minder geaccentueerd en is een dialogische openheid naar christenen merkbaar, in sommige gevallen zelfs een sterk gevoel van verwantschap.

Minderheid van een minderheid: Surinaamse moslims

Minder bekend, maar temidden van de moslims in Nederland een belangrijke groep, zijn de Surinaamse moslims. Schattingen over hun aantal lopen uiteen van 20.000 tot 50.000. Ze zijn vooral te vinden bij 2 van de culturele groepen onder de Surinamers: van de Hindostanen is 20% moslims en onder de Javanen vormen zij de grootste groep. Hun voorouders zijn na de afschaffing van de slavernij in 1863 uit Azië naar Suriname gekomen, als contractarbeiders op de plantages. (5).

Na 1970 is hun aantal in Nederland sterk toegenomen.

In enkele belangrijke opzichten verschillen de Surinaamse moslims van hun Turkse en Marokkaanse geloofsgenoten. Ze zijn niet afkomstig uit een islamitisch land, maar waren al in het land van herkomst een religieuze minderheid. Mede omdat velen de Nederlandse nationaliteit hebben, kennen zij niet het probleem van een overheid in het land van herkomst, die zich met hun godsdienstuitoefening bemoeit. In de derde plaats is voor hen de taalbarriere een minder grote hinderenis.

M.a.w.: de kloof tussen land van herkomst en Nederland is minder groot dan bij de Turken en Marokkanen. Sneller organiseert men zich in verenigingen op religieuze grondslag, en aanvaardt men de uitdaging als religieuze minderheid te leven. De betere beheersing van het Nederlands heeft tot gevolg, dat men meer weet van de Nederlandse situatie, en er actiever op kan reageren. Kritische uitspraken over de Nederlandse christenen nemen dan ook niet zozeer de vorm aan van algemene oordelen over de westerse = christelijke zedeloosheid, maar eerder de vorm: "ik heb prof X of dominee Y onzin horen zeggen over de islam", of "jullie christenen weten de jeugd niet meer te inspireren". De kritiek is dus concreet, toegespitst. Omgekeerd is men gevoelig voor kritiek op de islam. Men is verontwaardigd te worden vergeleken met Khomeini-aanhangers en benadrukt, dat de islam niet vrouwvijandig is, in tegenstelling tot wat altijd wordt beweerd.

Ter illustratie: eerst een portret van

een Surinaamse organisatie en dan een interview met dhr. Chandoe.

a. Jamaat Ahle Soennat Nederland. (6)

De sociale, culturele en religieuze vereniging "Jamaat Ahle Soennat Nederland" (voorheen genoemd Aqaidoel Islam) is gevestigd in Den Haag. De imam, Maulana Syed Saadat Ali Qadri, is afkomstig uit Pakistan. De vereniging heeft speciale aandacht voor de opvang, vorming en begeleiding van jongeren. Er wordt aan zo'n 150 jongeren Oerdoe en Arabisch onderwezen. Maar ook de recreatie komt aan bod. Men doet actief aan public relations: info-telefoonnummers, Nederlandstalige brochures, contacten met politici en kerkelijke leiders.

Welke houding neemt men aan tegenover kerken en christenen?

In een brochure (7) valt te lezen, "dat de religie de enigste kracht is die een maatschappij kan hervormen. Alleen als belijder van een religie kan men in rust en harmonie leven, omdat alle godsdiensten in de wereld een ding gemeen hebben: zij prediken alle liefde en respect voor elkaar." Over Europa: "De werkloosheid neemt toe, religieuze centra zijn verlaten en de clubs zijn overvol. Naaktheid en ontucht hebben alle grenzen overschreden. Europa is de grootste hasj en heroïne markt geworden. (...).

Om deze toestanden te verbeteren probeert onze vereniging zijn boodschap op alle plaatsen te verspreiden, opdat de Moslims niet het slachtoffer worden van het kwaad.

Als andere religieuze organisaties ook in hun invloedssfeer kunnen werken, dan zullen de wantoestanden in het land grotendeels verbeterd worden". Verder wordt gesteld, dat Christendom en Islam dicht bij elkaar horen. "Daarom zouden de Moslims en de Christenen voor eenheid moeten strijden om hun godsdienst op die manier te verspreiden en de macht van communisme en kapitalisme te verdrijven".

In een interview met hulp-imam Bechan Hoessein Ali Qadri komt dezelfde houding tegenover christenen naar voren. Hij benadrukte, dat christendom en islam parallel lopen. "We geloven in één God, dat is het belangrijkste". Voor de rest geeft

Bechan de traditionele islamitische visie op Jezus weer. Diens boodschap, de "Injil", is wezenlijk dezelfde als die van de Koran. De huidige Bijbel wijkt daarvan af, omdat hij is "gemoderniseerd". Er zou geen verschil zijn tussen moslims en christenen, als de laatsten maar de oorspronkelijke boodschap van Jezus hadden bewaard en daarnaar leefden. In dat geval zouden ze zich aansluiten bij de laatste profeet. Opvallend is echter dat Bechan daar geen expliciet oordeel aan wil koppelen over de christenen. Alleen God kent immers de harten.

Van het christendom in Nederland vindt Bechan, dat het bergafwaarts gaat. De kerken lopen leeg en de jongere generatie komt niet meer. Als oorzaak noemt hij, dat het de mensen te gemakkelijk wordt gemaakt: er wordt niet gecontroleerd op de naleving van de religieuze plichten, er wordt geen angst voor het laatste oordeel bijgebracht. Ten opzichte van de jongeren zijn de ouders te toegevend. Ze laten ze naar diskotheken gaan, etc. Hij geeft toe, dat het ook voor zijn gemeenschap niet meevalt om het geloof door te geven aan een volgende generatie, maar hij vindt dat zij het er beter van af brengen dan de kerken. Kenmerkend voor Bechan is, dat hij over de leegloop van kerken praat als iets betreurenswaardigs, en dat hij adviezen probeert te geven in de zin van: laat ze van jongsaf aan veel in de Bijbel lezen, etc. Daardoor stelt hij zich niet tegenover, maar naast de christenen op.

Ik zou het geluid van de vereniging Jamaat Ahle Soennat Nederland willen betitelen als behoudend, en verdraagzaam t.o.v. christenen.

b. Dhr. Chandoe

Een strijdbaarder geluid tegenover de christenen valt te beluisteren in de woorden van Dhr. Chandoe, een Hindoeestaan die met diverse moslimorganisaties verbonden is geweest. Gevraagd naar zijn visie op christenen en christelijke geloof, legt hij uit dat de islam een voortzetting is van het ware christendom, d.w.z. de leer van Jezus. Het Nieuwe Testament wijkt daar evenwel aanzienlijk van af.

Doelend op Mat. 10:34-36: "Jezus zou gezegd hebben: 'Denk niet dat ik gekomen ben om vrede voor jullie te brengen. Maar ik heb het zwaard gebracht om de vrede door te hakken. Waarbij vader en moeder mekaar moeten uitmoorden, vader en zoon, moeder en dochter, vader en dochters en ouders onderling!' Die moeten mekaar doodhakken, als het ware. Daarom kan ik deze bijbel onmogelijk als authentiek beschouwen. Mijn Koran zegt: (...). 'Jullie moeten eerst elkaar liefhebben om Mij lief te hebben'. Dit is een hemelsbrede tegenstelling, wat de Koran zegt en wat de Bijbel daar zegt".

Niet alleen de schriftvervalsing, maar ook de andere thema's van de traditionele polemieken komen bij hem terug: het trinitarische godsbeeld, Jezus als de zoon van God, de kruisiging. De kruisiging van Jezus bestrijdt hij met theologische argumenten: "Als God zijn enige zoon naar het kruis laat leiden, zou Hij geen goede vader zijn". en: "Ieder is aansprakelijk voor zijn eigen daden. Hoe kan nou God zijn zoon aansprakelijk stellen voor de daden die anderen hebben bedreven"?

Behalve op het Nieuwe Testament en de geloofsleer, richt Chandoe zijn pijlen ook op de hedendaagse christenen in Nederland. Hij verwijt ze slapheid en onduidelijkheid in ethische kwesties. Maar wat hem vooral hoog zit, is dat christenen meedoen aan het monddood maken van de Islam, o.a. door zendtijd voor moslims tegen te werken. "Dat is je reinste onderdrukking van de islam, of althans van de moslims in Nederland. En ik heb zo'n idee, dat jullie christenen bang zijn als de pest voor de islam! Want jullie hebben zelf geen alternatief meer over, dat jullie de Nederlanders kunnen voorleggen".

Een eigen geluid: het kwartaalblad Qiblah (8)

Een blad dat aparte aandacht verdient, omdat het niet bij een van de nationale groepen is onder te brengen, is het islamitische kwartaalblad Qiblah. De bekendste figuur achter het blad, en tevens eindredacteur, is de Nederlander Abdulwahid van Bommel. Qiblah wordt

uitgegeven door het Moslim Informatie Centrum in Den Haag. Bedoeling is informatie over de islam te verschaffen aan moslims en niet-moslims. Zo is er veel informatie over de fundamenteën van de islam, Mohammed en zijn tijd, gebruiken bij moslims, etc. Daarnaast wordt soms ingegaan op actuele problemen van de islamitische minderheid in Nederland. Daarbij beschouwen de meeste schrijvers de islam als een totale levenswijze, die haaks staat op de Nederlandse. Opvallend is het pleidooi voor gescheiden onderwijs voor jongens en meisjes. Moslimvrouwen schrijven over de positie van vrouwen in de islam. Enerzijds komen zij op voor hun rechten in Koran en Hâdieth. Anderzijds keren zij zich tegen de vrouwenemancipatie, en verdedigen de traditionele rolverdeling met argumenten die ook in orthodox-christelijk milieu's worden gebruikt. In het algemeen is het blad zeer kritisch over de westerse cultuur. Zo nu en dan wordt ook kritiek geleverd op de arabisch-islamitische wereld.

christenen in Qiblah

Christenen komen in Qiblah voornamelijk op 2 manieren voor: in een lange serie over de "historische" Jezus en het vroege christendom; en in reacties op publicaties of uitspraken van christenen. Deze reacties zijn meestal nogal afwerend en fel van toon. Zo werd het rapport van de commissie Waardenburg cynisch besproken.(9). Dit rapport pleitte voor religieuze voorzieningen voor moslims in Nederland, mede om hen minder afhankelijk te maken van islamitische regeringen. Dit beleidsadvies doet volgens Van Bommel "de argeloze lezer weten, dat het geen pas geeft vies smerig olie-geld van ethnische meerderheden aan te nemen". Na ridiculisering van het rapport vraagt hij: "hoe komen goede christenen als Slomp en Waardenburg op zulke briljante ideeën?" Dit is maar 1 voorbeeld van een wantrouwende houding t.o.v. de christelijke islamkenners.

In 9 afleveringen werd de serie "Een God en het Kristendom" van Saifulah Korz gepubliceerd (10.). Het is een bewerking van het boek van de Pakistani Mohammed Ata ur-Rahim, getiteld *Jezus, profet of Islam*. In de serie wordt de geschiedenis van het vroege christendom beschreven

naar het volgende stramien: een beeld van de joodse profeet Jezus, de opkomst van een grieksromeinse kerk, die Jezus gaat vergoddelijken en tenslotte: een kleine tegenbeweging van unitariërs, die zich tegen deze ontwikkelingen verzet.

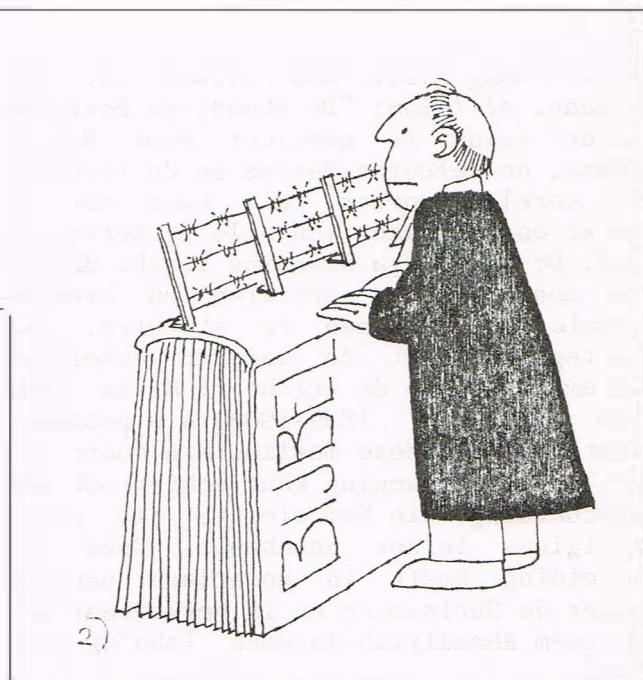

Jezus wordt gezien als centraal figuur in de joodse verzetsbeweging tegen de Romeinen, die vooral werd gedragen door de Zeloten en Essenen. Dit verzet was religieus geïnspireerd, omdat de Romeinen de goddelijke eenheid aantastten. Opgevoed door de Essenen was Jezus een nauwgezet volger van de wet van Mozes. Toen Johannes de Doper was vermoord, organiseerde hij in de woestijn een verzetsgroep, waarvan Barabbas deel uitmaakte. Na de arrestatie van Barabbas verraste Jezus de Romeinen door de controle over de tempel over te nemen, maar moest vervolgens onderduiken. Een intrige om hem te pakken mislukte en leidde uiteindelijk tot de kruisiging van Judas, aldus Ata ur-Rahim, die zich daarbij beroept op het evangelie van Barnabas. (11).

Onder Paulus' leiding ontwikkelt zich nu een kerk, die compromissen sluit met de Griekse cultuur, mede uit angst voor vervolging, en die daartoe de besnijdenis en de joodse wet wil afschaffen. Paulus wordt uiterst negatief geschilderd, waarbij de schrijver niet terugdeinst voor ver-

dachtmakingen t.a.v. diens privéleven. Over zijn verzoeningsleer heet het: "Deze leer werd een succes omdat deze in even zovele woorden zei, dat iemand kon doen wat hem beliefdde, zonder met de onontkoombare gevolgen van zijn daden te worden geconfronteerd, als hij op het eind van de dag maar zei: ik geloof in Christus".

Tegenover de hellenisten o.l.v. Paulus staan de ware volgelingen van Jezus, die vasthouden aan de wet van Mozes. De genoemde tegenstelling groeit uit tot het conflict tussen de trinitariërs en de unitariërs, ofwel de aanhangers van Paulus' vernieuwingen en afwijkingen, en de volgelingen van Jezus.

En tot deze tegenstelling reduceert de auteur de geschiedenis van de vroege kerk. De trinitariërs verbinden zich hoe langer hoe meer met de wereldse macht, en krijgen de overhand, terwijl de kleine groep unitariërs heldhaftig vasthoudt aan het ware geloof. Over bekende martelaars (o.a. Origenes) wordt gesteld, dat ze geen slachtoffer waren van de Romeinse christenvervolging, maar van de "paulinische kerk".

De serie stopt in de 5e eeuw. De visie is echter duidelijk: in het verlengde van die unitarische onderstroom in het christendom ligt de islam. Zo gezien is de serie een gedetailleerde invulling van de be-

kende stelling, dat de islam het ware christendom voortzet en aansluit bij de boodschap van de profeet Jezus, gezuiverd van alle aanslibbels uit later tijden. Het boek van Ata ur-Rahim werd niet alleen voor Qiblah bewerkt en erin opgenomen, maar ook in vrijwel ieder nummer aangeprezen als "een uitdaging voor elke rationeel denkende christen", en door het Moslim Informatie Centrum verkocht.

In het teken van de polemieek: Ahmadiyya

Een groep, die zich nadrukkelijk doet horen als zendelingen van de islam, maar die door soennieten niet als islamitisch wordt erkend, is de Ahmadiyya Moslim Missie in Nederland. Sinds 1956 heeft men hier een moskee, de Mobarak-moskee in den Haag (12). Een citaat uit hun orgaan, *Al-Islam*: "De Ahmadiyya Beweging in de islam is gesticht door Hazrat Ahmad, de Beloofde Mesias en de verwachte wereldhervormer. Hij kwam met de geest en de kracht van alle profeten van God. De Ahmadiyya Beweging tracht daarom de mensheid te verheffen en over de gehele wereld vrede te stichten. Zij vertegenwoordigt de ware en werkelijke Islam". Dat men de stichter, Mirza Ghulam Ahmad (+ 1839-1908) als profeet ziet, is orthodoxe moslims een doorn in het oog. De beweging kent echter ook een afscheiding, die hem slechts als groot religieus leider beschouwt. Deze afscheiding heeft in Nederland aanhang onder de Surinamers en is herkenbaar aan de naam Ahmadiyyah Anjuman Isha'at Islam.

Wie wil weten hoe door de Ahmadi's over christenen wordt gedacht, hoeft niet lang te zoeken, omdat de polemieek met het christendom een centrale plaats inneemt in hun publicaties. O.a. in de "inleiding tot de studie van de Heilige Qor'aan", een boek dat in elke boekhandel te vinden is. Dat dit uit 1953 stammende werk nog steeds actueel is, blijkt uit het feit dat men het vanaf 1984 ook in *Al-Islam* is gaan opnemen.

In de Inleiding wordt veel aandacht besteed aan de gebrekkigheid van Veda's, OT en NT, om daaruit de behoefte aan de Koran af te leiden. De auteur voert tegenstellingen in het Oude Testament op en concludeert, dat zo'n boek met dui-

zenden tegenspraken onmogelijk als gids kan dienen. Ook wrede verplichtingen (bijv. uitroeiing van niet-joodse volken in Palestina) en ongerijmdheden (zoals de sprekende ezel van Bileam) weerleggen de stelling, dat het OT een goddelijk boek is. Tenslotte heeft de schrijver geen goed woord over voor de laster tegenover Noach (Gen. 9:20-22) en Lot (Gen. 19: 30-36). Het Oude Testament zit dus vol tegenstellingen, wreedheid, kindersprookjes, ongerijmdheid en laster.

Het Nieuwe Testament komt er niet veel beter af. Alleen al de Griekse voertaal van het NT bewijst, dat het geen uiting kan zijn van Jezus en zijn discipelen. De auteur gaat breedvoerig in op de verschillen tussen de evangeliën. Verder beschuldigt hij het NT van bijgeloof, vooral waar het gaat om boze geesten. Een hele rij teksten passeert de revue, en worden voorzien van predikaten als onjuist, dwaas, primitief, bijgelovig. "Een boek dat dergelijke onredelijke mededelingen bevat kan het menselijk verstand onmogelijk bevredigen".

Nadat de auteur de gebrekkigheid van de vroegere boeken genoegzaam aan de orde heeft gesteld, noemt hij in het vervolg opeens de Bijbel van onschatbare waarde, omdat er namelijk uit blijkt, dat alle vroegere profeten de volmaakte profeet van de islam voorspelden.

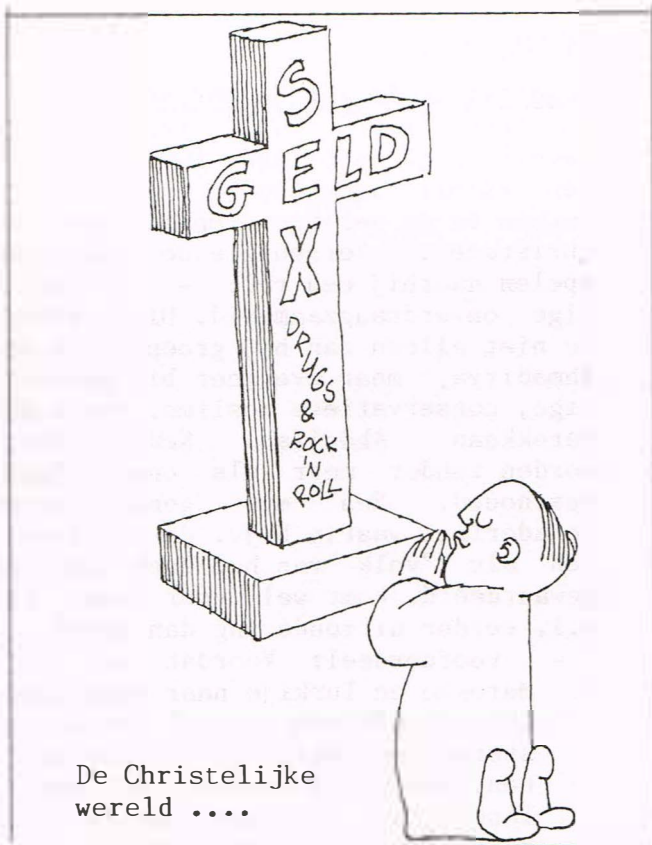
a. Kruisiging

Een van de kenmerkende visies van de Ahmadiyya is, dat Jezus niet ten hemel is gevaren, maar naar Kashmir zou zijn gereisd, en onder de joodse stammen aldaar zou hebben gepredikt. Interessant is dat men in het verhaal over de kruisiging wel in grote lijnen de evangeliëverhalen volgt - (i.t.t. de orthodoxe moslims) - met dit verschil, dat Jezus slechts bewusteloos was, maar voor dood werd gehouden. Allerlei details komen overeen met de evangeliën: de vangenneming, de kruisiging, het verzoek van Jozef van Arimathea aan Pilatus, etc. Door het propageren van deze versie van Jezus' leven hoopt men christenen te kunnen bekeren.

b. de christelijke wereld

Tot slot een uitspraak van de huidige leider van de beweging, opgenomen in *Al-Islam* (13): "De Christelijke we-

reld is de grondoorzaak van de slechte dingen van deze eeuw (...). Een analysering van de ontwaarding van de menselijke natuur in deze eeuw zou wel eens aan het licht kunnen brengen, dat de vele kwalen, waaronder de wereld gebukt gaat, toe te schrijven zijn aan het Christendom. Dit geloof heeft het atheïsme voortgebracht evenals het communisme en iedere onzedelijke en schaamteloze aan drift. De oorzaak moeten zij zoeken in de basisleer van het Christendom, die in strijd is met de rede".

Hoewel de Ahmadiyya Moslim Missie een kleine minderheid vertegenwoordigt onder de moslims in Nederland, heeft hij invloed: door de grote publicitaire activiteit gericht op Nederlanders bepalen Ahmadi's mede het gezicht van de islam; bovendien wordt hun argumentatie tegenover christenen soms door andere moslims overgenomen.

Samenvatting en conclusies

A. CONCLUSIES

Binnen de kerken wordt gezocht naar de juiste houding t.o. de islamitische minderheid. Ik heb getracht daaraan een bijdrage te leveren door de moslimse

opvattingen over de kerken te inventariseren. In iedere ontmoeting is immers de houding van de andere partij even bepalend als je eigen opstelling. Ik laat nu de verschillende groepen nogmaals de revue passeren, ditmaal met enig commentaar.

a. Qiblah

De wijze waarop in Qiblah het ontstaan van het christendom wordt beschreven is op zijn zachtst gezegd vatbaar voor kritiek. Vooral de weergave van Paulus' leven en theologie deugt niet. Het gaat me niet om het feit, dat men Paulus' leer bestrijdt. Maar wie om dat te doen zijn toevlucht neemt tot ongedocumenteerde verdachtmakingen over zijn privé-leven, en tot verregaande verdraaiing van zijn theologie, maakt zichzelf niet erg geloofwaardig. Maar ook de rest van de serie bevat niet alleen tendentieuze onwaarheden, maar is in zijn geheel simplistisch, vanwege de zwart-wit tekening van de geschiedenis. Interessant is echter de alternatieve interpretatie van het leven van Jezus, vanuit de joodse verzetsbeweging. Hoewel de reconstructie erg hypothetisch is, bevat hij zeker aanknopingspunten voor gesprek.

b. Ahmadiyya

De argumentatie van de Ahmadiyya i.z. Oude en Nieuwe Testament doet sterk denken aan de 19e eeuwse rationalistische bijbelkritiek. Men beroept zich ook op bijbelgeleerden uit die tijd. Deze kritiek had sterke kanten, en heeft de bijbelvisie van de meeste christenen veranderd. Het doet echter wat anachronistisch aan om een eeuw later nog steeds dezelfde argumenten te gebruiken. De Ahmadiyya voert m.i. in dezen een achterhaalde discussie. De stijl die men daarbij hanteert, is niet bepaald dialogisch. Men poogt niet de ander serieus te nemen, maar hem enkel te bestrijden. En de verregaande arrogantie lijkt een eerlijke en open ontmoeting zo goed als onmogelijk te maken.

c. polemiek

Hoe te reageren op islamitische polemiek? M.i. dienen de kerken het gesprek in deze confronterende sfeer niet te zoeken, maar ook niet elke

ontmoeting uit de weg te gaan. Openbare debatten of pennestrijd, waarin twee partijen hun gelijk willen krijgen, kunnen tegenstellingen opkloppen. Dat kan de relaties met andere groepen moslims schaden. Anderzijds hoeft men zich niet alles te laten gezeggen. Ook van een polemist mag ten minste juiste weergave van feiten worden gevraagd.

d. Jamaat Ahle Soennat Nederland

Bij de Surinaamse vereniging Jamaat Ahle Soennat Nederland kwamen we een geheel andere houding tegen. Hier worden de kerken vooral als bondgenoten gezien, van wie men steun verwacht om de eigen positie als minderheid te verstevigen, en met wie men samen wil vechten tegen het morele verval van de westerse samenleving. Overigens valt er wel wat af te dingen op de verhouding van religie en maatschappij, zoals die in de publicaties van de vereniging naar voren komt. De rol van godsdienst is m.i. niet zonder meer die van een lichtende kracht. Kerken en andere religieuze organisaties zullen zich in zelfkritiek voortdurend moeten afvragen of zij al of niet bevrijdend werken, en of zij al of niet verdraagzaamheid stimuleren.

e. "progressief-islamitische" turken

Bij turkse moslims hebben we gezien, dat een dialogische instelling t.o.v. christenen soms gepaard gaat met een liberale, in ieder geval anti-fundamentalistische interpretatie van de islam. Nu zou men sceptisch kunnen opmerken, dat zij gesecculariseerd zijn, verwesterst, en daarom geen goede moslims. Ik meen dat dat niet juist is. Het is niet aan buitenstaanders om de authenticiteit van iemand's moslim-zijn in twijfel te trekken. Al zullen fundamentalisten hen wellicht met argwaan bekijken, toch kunnen zij een stimulerende rol vervullen in de ontmoeting tussen moslims en christenen.

f. Hamzah Zaid

Een zeer dialogisch ingestelde moslim is ook de Palestijn Hamzah Zaid. Hij is een moslim die zijn eigen geloof zeer serieus neemt, maar pleit voor onderlinge acceptatie van moslims, joden en christenen. Hij schrijft ergens (14): "Nog steeds staan chris-

tenen en moslims vaak vol angst en argwaan tegenover elkaar. Dat is jammer, want we hebben elkaar nodig. Zeker in onze tijd, nu de aarde bijna bezwijkt onder milieuverontreiniging. Nu we zien dat een kwart van de wereldbevolking honger lijdt".

Het is duidelijk, dat met zo iemand diepergaand contact en beter wederzijds begrip mogelijk is dan bij polemici. En juist dan wordt de vraag spannend of christenen op hun beurt die ontmoeting willen, in alle wederkerigheid en gelijkwaardigheid.

B. CONCLUSIES

a. negatief beeld van de christenen

In brede lagen van de islamitische bevolking in Nederland leeft echter een weinig rooskleurig beeld van de kerken en de geringe openheid naar de christenen. Verschillende factoren spelen daarbij een rol: - leerstellige onverdraagzaamheid. Dit treffen we niet alleen aan bij groepen als de Ahmadiyya, maar evenzeer bij eenvoudige, conservatieve moslims, zoals de Marokkaan Abdullah. Nederlanders worden zonder meer als ongelovigen beschouwd. Een meer genuanceerde benadering, waarin bijv. de christenen als "volk van het boek" worden gewaardeerd, komt wel voor maar is m.i. eerder uitzondering dan regel.

- vooroordeel: Voordat men uit Marokko en Turkije naar Nederland komt, heeft men meestal een nogal stereotiep beeld van de christenen. Zeker als men hier de Nederlandse taal niet leert en in een cultureel isolement leeft, zal er weinig gebeuren, dat deze vooroordelen afbreekt. Veeleer worden ze nog eens versterkt doordat men naar predikers als sheikh Kishk luistert.

- een weinig gastvrij Nederland. Moslims ervaren Nederland als een hun vijandig gezinde samenleving. Daarbij is niet alleen te denken aan openlijke vijandschap en agressie of de fascistische leuzen op de muren, maar ook aan de ambtelijke papiermolen, waardoor zij zich gemanipuleerd en gediscrimineerd voelen; verder aan politieke discussie over verblijfsrecht; en tenslotte aan negatieve publiciteit over de islam. Zij hebben dus niet veel

reden om hoog op te geven over Nederland. En dus ook niet over de christenen. De dominante cultuur schept geen klimaat waarin vooroordelen van de kant van Marokkanen en Turken worden afgebroken.

Dit alles stempelt de dialoog. Vooral sprekend vanuit de ontmoeting met Marokkaanse moslims, benadruk ik dat je plezierige contacten met hen kan opbouwen. Toch leggen hun opvattingen op islam en andere godsdiensten beperkingen op. Zolang ik in de rol van belangstellende toehoorder blijf, is alles prima, want men vertelt graag over de islam. Maar van serieus nemen van mijn overtuigingen is meestal geen sprake. Men tracht mij te bekeren, legt soms uit dat ik naar de hel ga, en denkt dat Korancitaten het einde van alle tegenspraak vormen. De rotsvaste zekerheid en de rechtlijnigheid van veel traditioneel ingestelde moslims lijkt begrip voor een andere geloofsovertuiging in de weg te staan.

b. Barrières niet negeren

Ontmoetingen tussen moslims en christenen variëren van geval tot geval.

Ik hoop te hebben laten zien, dat er onder de moslims in Nederland allerlei schakeringen voorkomen. En dat dat aan christelijke zijde ook zo is, is een open deur.

Maar in het algemeen kunnen we vaststellen, dat de dialoog in de praktijk een moeizaam proces is, waarin zowel verrassende momenten als grote teleurstellingen voorkomen, zowel herkenning als irritatie. De barrières van vooroordeel, wantrouwen en onwil tot begrip zijn aan moslimzijde niet gering - een reden om die moslims die deze barrières overwinnen des te meer te waarderen. Naar mijn mening zijn in de kerkelijke reactie de barrières nog onvoldoende verwerkt. Aan de ene kant zijn er groepen die er een bevestiging van hun eigen vooroordelen in zien. Aan de andere kant worden ze genegeerd of afgezwakt. Deze tendens proef ik bijv. in de laatste van de 3 benaderingen die de brochure *Anders geloven, samen leven*, schrijft onder de leus "Samen pelgrims naar het rijk Gods". Een citaat: "Christenen mogen hopen, dat zij hem (nl. God) in onze andersgelovige landgenoten leren kennen zoals dat tot nu toe niet

mogelijk was, tot verrijking van hun eigen geloof. Christenen en moslims zijn geroepen elkaar wederzijds in hun geloof in God te bevestigen, ieder vanuit de eigen ervaringen met God opgedaan, elkaar voortdurend uitnodigend om het eigen godsgeloof uit te zuiveren en zich steeds weer tot Hem te bekeren. Samen moeten zij openstaan voor Gods waarheid".

De bedoeling achter deze uitspraak vind ik te waarderen. Het is de intentie terug te komen op de pretentie van christenen dat zij de enigen zouden zijn die iets van God weten, als de erfgenamen van de openbaring. Echter, het hier geschetste beeld van de dialoog staat wel mijlenver van de ontmoeting met een Marokkaan als Abdullah. Of men gaat uit van een uitgesleekte groep moslims. Of men oriënteert zich aan een ideaalbeeld dat men heeft van een moslim. Natuurlijk, een verwoording van wat men hoopt bij de dialoog hoeft geen exacte afspiegeling te zijn van de werkelijkheid. Toch is het verstandig om de concrete mensen, en de concrete ontmoetingen niet uit het oog te verliezen.

De neiging om de stekelige kanten van de dialoog met de mantel der liefde te bedekken, is te begrijpen. Men wil immers vooroordelen tegenover de moslims bestrijden, en streeft naar betere betrekkingen. Men wil medechristenen stimuleren tot meer begrip en sympathie voor de moslimse naaste. Accentuering van de tegenstellingen, of kritiek lijkt daar niet in te passen. en inderdaad: men dient daar zeer voorzichtig mee te zijn.

Laten we evenwel oppassen voor idealisering van de werkelijkheid; voor mooie kerkelijke verklaringen, die een harmonie suggereren die er niet is, en die de tegenstellingen veronachtzamen. Ook dat heeft zijn gevaarlijke kanten: men laat dan die tegenstellingen geheel over aan groepen die de dialoog minder welgezend zijn, zodat deze de indruk wekken dichterbij de praktijk te staan.

In de tweede plaats noem ik het gevaar, dat negatieve ervaringen in de taboesfeer komen en onbespreekbaar worden. De kerken moeten tussen twee klippen doorvaren: de scilla van anti-islamisme en vooroordeel; en de charibdis van goedkoop begrip. Ten-

slotte: al te makkelijk "begrijpen" van iemand die jou bekritiseert, kan betekenen dat je zijn kritiek volstrekt niet serieus neemt.

Tot slot

De kloof tussen moslims in Nederland en de kerken is groot. Er is een kloof van karikaturen over en weer. Kerkelijke functionarissen hebben nog heel wat vooroordelen in de eigen achterban te bestrijden. Ook veel moslims hebben een karikaturaal beeld van christenen. Ik heb daar de nadruk op gelegd, omdat ook dat de rechtstreekse ontmoetingen bepaalt. Moslims zijn niet alleen objecten - hetzij van bekeringsijver, hetzij van begrip, hetzij van hulp. Moslims zijn ook subjecten, die vriendelijk of afwerend kunnen zijn, bescheiden of arrogant, en die de kerken door hun eigen bril bekijken. Goedbedoelende christenen die daar geen rekening mee houden, kunnen lelijk hun neus stoten.

Ik wil dat nu toch ook weer relativieren. De taak van de kerken tegenover de mos-

lim-minderheid is niet geheel en al afhankelijk van wat moslims van de kerken vinden. Als zij de navolging van Christus meer willen laten zijn dan een paar mooie woorden, dan zullen ze oog moeten hebben voor de zwaksten. Dan zullen ze moeten opkomen voor de onderliggende groepen in de samenleving. Daartoe behoren de moslims in Nederland overduidelijk. Als gemarginaliseerde groep zijn zij niet alleen sociaal-economisch gezien kansarm, en in veel gevallen uitgebuit. Ook het behoud van hun culturele en religieuze eigenheid staat onder zware druk. Is er werkelijk plaats voor hen in Nederland? Hebben zij echt de kans om zich als groep te handhaven? De kerken dienen zich voor hen in te zetten, niet neerbuigend; maar in het besef dat er veel valt recht te zetten. Als deze kloof wordt verkleind, komt er wellicht ook in de kloof van karikaturen beweging.

Drs. N. Landman.

Deze tekst is een samenvatting door de auteur van zijn doctoraal scriptie "*Tussen vooroordeel en begrip*", visies van moslims in Nederland op de christenen en de kerkelijke houding tegenover moslims. 126 p. (Fac. Godgeleerdheid, V.U. Amsterdam), 1986. De volledige tekst is te verkrijgen door overmaking van f 20,-- (incl. verzendkosten) op giro 3616077, t.n.v. N.Landman te Utrecht. o.v.v. scriptie.

Noten

1. Veel achtergrondinformatie over deze groep in: Sjef Teunis, *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht; buitenlandse arbeiders in ons land*. Baarn 1979.
2. Zie J.J.G. Jansen, "The voice of Sheikh Kishk (b. 1933)", in: Ibrahim El-Sheikh (red). *The Challenge of the Middle East*. Amsterdam 1982.
3. 1e nummer: dec. 1983. Sindsdien enkele malen uit de roulatie geweest op opnieuw begonnen. Bij mijn weten is het blad in 1986 opgehouden.
4. H. Vermeulen, *Ethnische groepen en grenzen; Surinamers, Turken en Chinezen*. Weesp 1984.
5. cf. Begrip nr. 70. De historische ontwikkeling van de islam in Suriname
6. Gaslaan 2, 2562 LJ Den Haag, Tel. 070- 461024 of 634284. Op dit adres zijn div. brochures verkrijgbaar, alsmede een maandelijks informatieblad.
7. Syed Saadat Ali Qadri, *Welkomstwoord t.g.v. Ied Mieladoen Nabie s.a.s.-viering op zondag 26 dec. 1982*. Uitgave Vereniging Aqaidoel Islam Nederland, Den Haag 1982.
8. Uitgave Moslim Informatie Centrum. Beeklaan 207, 2562 AE Den Haag. postbus 87819, 2508 DE Den Haag, Tel. 070 - 451555.
9. jg. 7, no. 2 (1983).
10. jg. 4-7 (1980-1983).
11. cf. Begrip nr. 55: Het pseudo-evangelie van Barnabas.
12. Oostduinlaan 79, 2596 JJ Den Haag, Tel. 070 - 245902.
13. jg. 34, no. 12 (1984).
14. In: *Marimba-groot*, Jeugdblad voor zending, werelddiakonaat, ontwikkelingswerk, jg. 36, no. 4.

Boekbesprekingen

Anton Wessels, *Jezus Zien - Hoe Jezus is overgeleverd in andere culturen*. Baarn, Ten Have, 1986; 174 pp. prijs f 25,00.

"Maar gij, wie zegt gij dat Ik ben?" Hoe is Jezus vertolkt en overgeleverd (in het Nieuwe Testament: paradidó mi = "overleveren" zowel in de zin van overdragen, overleveren van een traditie alsook in de betekenis van verraad) in Europa en in andere dan Europese culturen, vormt het onderwerp van dit boek. Hoe is Hij van eeuw tot eeuw overgedragen, vertaald, verkondigd? Hoe is Hij ontvangen, verstaan in de contexten waarin Hij werd gepredikt en "verscheen"?

Wie zich afvraagt, hoe Jezus in verschillende culturen is overgeleverd, hoe Hij over allerlei grenzen is getrokken, moet zich allereerst bewust zijn van het feit dat Jezus een jood was. Van fundamenteel belang voor het hedendaagse verstaan van Jezus voor een christen komend uit welke cultuur dan ook, is hoe Jezus in de eigen joodse context is (te) verstaan.

Zie hier de kern van de uitgangspositie die de schrijver in zijn boek inneemt. Hierbij heeft hij niet de pretentie, hoewel ieder hoofdstuk een enorm onderwerp op zichzelf is, naar volledigheid van weergave te streven, maar alleen algemene lijnen te schetsen hoe Jezus in de verschillende culturen die de wereld van vroeger en vandaag bevat, is overgekomen en nog tot op heden doorwerkt.

Wat de uitwerking betreft van dit uitgangspunt t.a.v. het beeld van Jezus onder de moslims in hoofdstuk II getiteld: "De christus van de moslims" geeft de auteur een klein overzicht hoe in de koran over Jezus wordt gesproken en als voorbeeld van het beeld dat moslims heden ten dage van de persoon van Jezus vormen, behandelt hij in het bijzonder het werk van een Egyptische romanschrijver, Naguib Mahfuz met als titel: "De kinderen van onze wijk".

Voor een uitgebreide behandeling en uitwerking van beide onderdelen in dit hoofdstuk II volstaat de auteur met te verwijzen in een noot naar eerdere publikaties van zijn hand, m.n. *De moslimse naaste* (1978) en "De nieuwe Abrabi-

sche mens" (1977). In dit laatste boek behandelt hij reeds het bovengenoemde boek van Naguib Mahfuz tesamen met andere moderne moslim-chrijvers in het kader van hoe de moslims vandaag over Jezus denken (i.h.b. pp. 59 in "De nieuwe Arabische mens").

Opvallend is inderdaad bij de behandeling van deze Islamitische auteurs hoe dogmatisch verschillen die christenen en moslims verdeeld houden t.a.v. de interpretatie van kruisiging en dood van Jezus bij hen wat minder worden, in ieder geval bij hen tot het besef leiden, dat men voor elkaar open moet staan om elkaar in een ware dialoog over deze geloofskwestie te ontmoeten.

Gezien zijn specialisme in de Islamologie en de lange tijd die de auteur als docent in landen van het Midden-Oosten heeft doorgebracht en gestudeerd, had ik verwacht dat de auteur bij dit onderdeel van het nu te bespreken boek wat langer stil zou staan en dit wat verder uit zou werken, en niet zou volstaan met enkel een verwijzing naar eerdere publikaties.

De positie van islam en christendom komt ook, weliswaar zijdelings, nog ter sprake in hoofdstuk III "De gegeselde Christus", het Spaans/Latijnsamerikaanse model "Reconquista" en in IV.2 "De Afrikaanse Christus" met betrekking tot de uitdaging die christendom en islam beiden vormen voor de ontwikkeling van een eigen Afrikaanse religiositeit heden ten dage in Zwart-Afrika.

Een detail-punt misschien, maar vanuit de geschiedenis van de ontwikkeling van de islam en ook van het christendom in Indonesië niet geheel onbelangrijk op te merken, vormt op p. 117 in hoofdstuk V.1 bovenaan de alinea, i.h.b. de tweede zin: "Waar zijns inziens... kunnen wegvagen". Het huwelijk waar Pater Pieris (Sri Lanka/Ceylon) als "Boeddholoog" over spreekt tussen kosmische en meta--kosmische religies heeft zich ook in Indonesië, met name op Java en Sumatra, wel degelijk kunnen ontwikkelen. Vooral op Java is de islam tot op de dag van vandaag nog steeds sterk doordrongen

met volkseigen, Javaans, c.q. Soendanees elementen (kosmisch, Hindoe/Boeddhistisch), ondanks alle hedendaagse pogingen van fundamenteel-orthodox Islamitische zijde tot meer arabisering van de Indonesische Islam als geheel.

Ik wil eindigen met de wens te uiten, dat de auteur in staat gesteld wordt met wat hij in dit boekje is begonnen op te

bouwen in de verschillende hoofdstukken om dit nader uit te werken in een gedegen, doorwrochte studie, zoals hij t.a.v. de Islam reeds gedaan heeft, met name in zijn "De moslimse naaste".

De schrijfstijl van de auteur is beknopt, zakelijk en gedegen, maar toch pakkend en prettig leesbaar.

Mr. A.H.M. van Buuren.

Marokko, Novib landenmap, Ton Storcken, Den Haag, 1986, 36 blz., f 9,50.

In de serie landenmappen van de NOVIB verscheen in 1986 een tweede versie van de aflevering over Marokko. De eerste Marokko-map, uit 1977, bestond uit een aantal losstaande artikelen over thema's als geschiedenis, economie en onderwijs, geschreven door verschillende auteurs. Terecht besloot de NOVIB tot de uitgave van een nieuwe versie van (onder andere) deze map. De eerste map was verouderd, onder meer door de tijdsbepaalde beschrijving van de "gastarbeid", zoals die daar nog heet, en het feit dat politieke ontwikkelingen maar tot 1976 aan de orde komen. De nieuwe map is anders van opzet en uiterlijk. Op het eerste gezicht lijkt door een nieuwe auteur een geheel nieuwe tekst geproduceerd te zijn.

Bij deze map is echter een aantal kritische noten te plaatsen. Opmerkelijk is dat als enige auteur van de map Ton Storcken wordt genoemd, terwijl bij vergelijking van de nieuwe met de oude tekst blijkt dat zeker de helft van de tekst van de tweede map afkomstig is uit de eerste, waarin geen teksten van de hand van Ton Storcken voorkomen. De overgenomen teksten zijn trouwens niet steeds als zodanig herkenbaar, omdat de

opzet van de map - o.a. de hoofdstukindeling - gewijzigd is, en de teksten soms in een andere volgorde, gedeeltematig, of met kleine aanvullingen of wijzigingen gekopieerd werden.

De nieuwe map is in meerdere opzichten slordig uitgevoerd, en daarom niet altijd prettig leesbaar. Tekstgedeelten zijn soms willekeurig samengevoegd, en alinea indelingen lijken toevallig tot stand te zijn gekomen. Vanzelfsprekend van minder belang, maar toch storend zijn de talloze drukfouten en slecht lopende zinnen. Daarnaast zijn er inhoudelijke onjuistheden in de tekst, bv. in de (overgenomen) passage over de verhouding tussen Berbers en Arabieren, en in een (nieuwe) tekst onder de titel "Islam staatsgodsdienst".

Niettemin slaagt de map erin, evenals zijn voorganger, in een luttel aantal bladzijden, in tekst en foto's veel aspecten van het hedendaagse Marokko aan de orde te stellen: o.a. geschiedenis, politiek, economie, cultuur. Het geheel wordt afgesloten met een literatuurlijst.

Elianne Keulemans

H. Küng en J. van Ess, *Islam* (christendom en), deel 1 van *Christendom en wereldgodsdiensten*, wegbereiding tot de dialoog met de islam, het hindoeïsme en het boeddhisme. Gooi en Sticht, 1986, 207 blz. f 37,50.

Als christen is het niet voldoende een gedegen kennis te hebben van de islam. Je moet ook een christelijke visie op deze godsdienst kunnen ontwikkelen. Dit boek voorziet in beide benaderingen. J. van Ess, islamoloog, zet in 4 voordrachten op een klassieke, duidelijke,

genueanceerde wijze de voornaamste "islamitische perspectieven" uiteen: profetie en openbaring (hfdst.1); soennieten en sji'ieten; staat, recht en cultus (hfdst. 2); Godsbeeld en islamitische mystiek, mensbeeld en samenleving (hfdst. 3); de islam en andere godsdien-

sten, Jezus in de Koran (hfdst. 4). Bij de behandeling van de rituele verplichtingen proeft men een nogal negatief waardeoordeel.

Op iedere voordracht van Van Ess volgt "een christelijk antwoord" van Küng. Het zijn reacties en kanttekeningen van een christelijke theoloog, die zelf geen islamoloog is. De antwoorden van Küng vormen het meest originele deel van het boek, maar waarschijnlijk ook het meest controversiële. Zijn vragen en suggesties richten zowel tot moslims als tot christenen.

Zo stelt hij n.a.v. hfdst. 1 enkele retorische vragen aan christenen. Kunnen wij Mohammed niet als profeet erkennen? Kan de koran niet god's woord zijn? Aan moslims wordt gevraagd een historisch--kritische koraninterpretatie toe te laten, die de rol van Mohammed moet erkennen in het ontstaan van de koran evenals de invloeden vanuit jodendom en christendom. De koran kan slechts blijvende waarde hebben als hij een levende boodschap en een profetisch getuigenis is, ontdaan van een aantal historische contingenties. Küng gooit zo de knuppel in het hoenderhok van de islamitische wetenschappen zoals veel moderne liberale moslims vóór hem al gedaan hebben zonder veel succes.

Bij hfdst. 2 speculeert Küng op de onvermijdelijke secularisatie. De huidige tendens van re-islamisering en re-sacralisatie was ook te zien, mutatis mutandis, in het katholicisme van de 19e eeuw. Toch heeft de R.K. kerk de grote veranderingen van Reformatie en Verlichting ("paradigmaverwisselingen") erkend en verwerkt in het IIe Vaticaans Concilie. Godsdienst en secularisatie kunnen dus samen gaan. Maar dit veronderstelt wel een nieuwe differentiatie van de functies van godsdienst en maatschappij en een ontkoppeling van wetten aan de godsdienst.

Na een boeiende passage over de door Jezus gebrachte vrijheid van de wet (blz. 105-6) vraagt Küng zich af of ook in de islam "de dienst aan de mens niet de prioriteit heeft boven de vervulling van de wet".

In dit hoofdstuk geeft hij onevenredig veel aandacht aan de sji'ietische fundamentalistische revolutie. Dat "de revolutionaire volksislam in Iran verwant is met de soennitische broederschappen" (blz. 87) lijkt mij een vreemde, onbewe-

zen stelling. Küng sluit graag aan bij liberale moslims (S.Balić, Fazlur Rahman, M. Arkoun e.a.), die in het westen wonen en doceren maar nauwelijks gehoor vinden in hun landen van oorsprong. Bij hfdst. 3 onderstreept hij de overeenkomst tussen moslims en christenen in Gods- en mensbeeld. Voor beiden geldt dat de gehele mens zich hier en nu vertrouwend inlaat met God en Zijn woord. Koran en bijbel verwijzen naar de éne en enige god, die in de geschiedenis handelend optreedt, aanspreekbaar is en barmhartig. De mens handelt en beslist zelf. (Küng rekent af met fatalisme, determinisme en occasionalisme, de islam vaak ten onrecht toegeschreven).

Het typische van de liefde bij Jezus is niet dat hij de "agape" beoefende zonder uitsluiting van de "eros", maar zijn vergevingsgezindheid en zijn onvoorwaardelijke dienstbaarheid, zijn afstand doen van macht en tegengeweld. Als onschuldig lijdende heeft Jezus het lijden vóórgeleefd. Terecht vraagt Küng zich dan af: Hoe lost de islam de zin van het lijden op, als God, hoog boven alle leed verheven, de god is van het succes, van de triomferende godsdienst?

Hfdst. 4 roept ongetwijfeld bij de christelijke lezers veel reacties op. Maar volgens Küng biedt de hier behandelde materie nieuwe perspectieven voor een theologische dialoog tussen joden, moslims en christenen. Dialoog betekent dan wel de hand in eigen boezem durven steken. Is het "centrale dogma" van het christendom (drieëenheid en menswording) wel een onoverwinnelijke hinderpaal in de dialoog met moslims? Küng acht de theologische fundering ervan ontoereikend. De dogmatische overheersingsdrang (definiëren, intellectualiseren, dogmatiseren), erfenis van een Grieks-Romeinse eerder dan van een christelijke cultuur, heeft christenheid verscheurd (elk concilie betekende een afsplitsing) en minder weerbaar gemaakt. Hier kan de orthopraxie van de islam de orthodoxie van het christendom corrigeren en aanvullen. Het joods en islamitisch monotheïsme is moeilijk te verenigen met de Griekse ideeën van 3 hypostasen, 3 personen, 2 processiones en 4 relaties binnen de éne God. "Zoon van god" betekent volgens Küng "uitverkozen en gemachtigd door God".

De later uitgewerkte kerkelijke leer over drieëenheid en Jezus als mens-God staat ver af van de christologie van de oorspronkelijke joods-christelijke kerk.

Mohammed's begrip van Jezus verschilt op dit punt niet veel van deze kerk.

Küings interpretatie van 'abd (dienaar--aanbidder) als "godsknecht" (blz. 192-3) is m.i. nogal christelijk ingekleurd.

"De boodschap van de koran zou wezenlijk verrijkt kunnen worden, wanneer de bijbel serieus genomen zou worden. Omgekeerd zou de boodschap van de bijbel bevrijd kunnen worden van latere toevoegingen en overdrijvingen, wanneer de waarschuwingen van de koran serieus genoemd zouden worden". (blz. 185).

Küng eindigt met suggesties aan moslims en christenen. Hoe kunnen moslims Jezus zien? Hoe zouden christenen Mohammed kunnen zien?

In dit boek roep Küng beide partijen op tot grensoverschrijdende perspectieven. Hij doet dit soms met een naïef optimisme, gebaseerd op liberale moslim hervormers en marginale moslimgeleerden. Maar zijn hervormingen vaak niet in

beweging gezet door een idealistische eenling?

De vertaling uit het Duits blijft een moeilijke opgave, waarin Ger Groot redelijk goed is geslaagd met enkele missers zoals "Mohammedanisme" (blz. 76,91) en "islamist" (blz. 153-4). Sommige germanismen zijn nogal hinderlijk evenals storende drukfouten.

Uit de bibliografie is niet duidelijk welke bronnen Van Ess heeft gebruikt (Küng zelf noemt dikwijls man en paard) en welke selectie-criteria zijn gebruikt om de literatuurlijst aan te vullen.

Het boek is onontbeerlijk voor theologen, kerkelijke kaders en onderwijsmensen.

Ook elke christen met een minimum aan intellectuele theologische bagage en belangstelling voor de interreligieuze dialoog zal geïnspireerd worden door dit baanbrekende boek met wijde perspectieven.

P. Reesink.

Redactie "Begrip"

Oprichter

Pater P. Backx

Effenseweg 1
4838 BA BREDA
Tel: 076 - 132825

Pastor

R.K. Kerk

Pater J.Th. Rijk

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel: 073 - 145159

Bisschoppelijk Gedelegeerde voor Stg. Cura Migratorium; R.K. Vreemdelingen Pstoraat.

Pater Dr. P. Reesink

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel: 073 - 145159

Relatieopbouw moslims-christenen, in dienst van Stg. Cura Migratorium.
Eindredacteur.

Mr. A.H.M. van Buuren

Kruitberg 128
1104 BG AMSTERDAM
Tel: 020 - 990828

Jurist met speciale aandacht voor recht en theologie van de Islam.

Gereformeerde Kerken

Drs. J. Slomp
Dienstencentrum

Postbus 203
3830 AE LEUSDEN
Tel: 033 - 943244

Predikant in algemene dienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland om voorlichting te geven over de ontmoeting met moslims in onze samenleving.

Dr. M. van den Boom

vd Veerelaan 6
1181 RB AMSTELVEEN
Tel: 020 - 474308

Docent godsdienstwetenschap en oecumenica aan de opleidingen voor Godsdienstonderwijs (NLO) en Theologie (M.O.-A en B) van de Vrije Leergangen te Diemen.

Nederlands Hervormde Kerk

Drs. Mw. G. Spielman
"Kerk en Wereld"

Postbus 19
3970 AA DRIEBERGEN
Tel: 03438 - 12241

Functionaris voor de relaties Christenen/Moslims, vanuit de Nederlandse Hervormde Kerk.

Buitenland

Mw. C. Dijkstra - Stutvoet

Cairo, Egypte

Buitenlandse Correspondente

Administratie

M. van Beek vd eerden

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel: 073 - 145159

Abonnementen, administratie en verzending.

Illustraties

Fr. Kalb